

PERE SABORIT BADENES*

ELS ECLESIASTICS I LES OBSERVACIONES DEL REYNO DE VALENCIA

RESUMEN

La edición de las *Observaciones del Reyno de Valencia* estuvo precedida de largos recorridos del eclesiástico-botánico A. J. Cavanilles, por su tierra natal durante veinte meses, de orden del rey. Durante el viaje, el autor contó, entre otros, con la colaboración de numerosos rectores de parroquia y el soporte de conventos rurales y monasterios. Durante la fase de redacción, Cavanilles mantuvo, desde Madrid, numerosas relaciones epistolares con algunos de sus anfitriones para completar sus informaciones demográficas y de producciones agrarias. Finalmente, en el libro publicado, el autor también incluyó reflexiones y propuestas acerca de las actuaciones de los eclesiásticos en un momento de acelerados cambios sociales.

RÉSUMÉ

L'édition des *Observaciones del Reyno de Valencia* fut précédée de longs parcours de l'ecclésiastique-botaniste A. J. Cavanilles, dans sa terre natale pendant vingt mois, par ordre du roi. Durant le voyage, l'auteur compta, entre autres, sur la collaboration de nombreux recteurs de paroisse et l'appui de couvents ruraux et de monastères. Durant la phase de la rédaction, Cavanilles maintint, depuis Madrid, de nombreuses relations épistolaires avec quelques uns de ses amphitryons pour compléter leurs informations démographiques et de productions agraires. Finalement, dans le livre publié, l'auteur inséra aussi des réflexions et des propositions relatives aux composants des ecclésiastiques en un moment de changements sociaux accélérés.

Les *Observaciones del Reyno de Valencia* (1795-1797) foren escrites per mossén Antoni J. Cavanilles (València, 1745-Madrid, 1804), format a la universitat de València, ordenat de prevere a Oviedo i dedicat a l'estudi de la botànica des dels anys d'estada a Paris. De retorn a Madrid (1789) i per ordre del rei, Cavanilles realitzà observacions d'història natural i d'agricultura pel regne de València, durant els anys 1791, 1792 i 1793. El viatger trobà suport en una ampla xarxa d'amics i d'antics condeixebles, aleshores escampats arreu de les distintes comarques del país. Molts informadors de les viles i ciutats compartien amb

* Doctor en Història. Archivo de la Catedral de Segorbe.

Cavanilles la condició eclesiàstica i l'ajudaren i li obriren les portes i els arxius de rectories i convents. A partir dels llibres parroquials i d'altres informacions, el botànic anà recollint materials estadístics i territorials molt valuosos per a redactar les seues *Observaciones*. El mateix autor, en diferents ocasions, expressà el seu reconeixement al clergat per l'ajut prestat al bon èxit del viatge. En efecte, difícilment Cavanilles, en vint mesos de recorreguts, hagués culminat l'empresa, sense la col·laboració de tants i tants rectors de parròquies, de religiosos de convents i monestirs i, fins i tot, dels mateixos bisbes. Acabat el periple i de retorn a Madrid, molts eclesiàstics valencians esdevingueren corresponsals de Cavanilles, completant-li dades de població i de produccions agràries o remetent-li croquis cartogràfics o respostes a enquestes sistemàtiques.

Cavanilles, antic professor del seminari de San Fulgencio de Murcia¹, pertanyia al clergat que donava suport al regalisme i la reforma de l'església en la línia marcada pels bisbes de Carles III, dins del que Appolis anomena el *tercer partit catòlic*². A més de científic, el botànic era prevere de la seua església, i mantingué una postura distant davant d'una religiositat barroca, viscuda per la major part del clergat i del poble³, tot i que els capdavanters eclesiàstics foren reformistes il·lustrats⁴.

La implantació territorial de l'església ofería una excel·lent intenció al viatger, vingut de la cort. L'estructura eclesiàstica valenciana⁵, a finals del segle XVIII, estava composta pels quatre bisbats, els capítols de les seues⁶, a més dels col·legials (Santa Maria de Gandia, Sant Felip de Xàtiva i Sant Nicolau d'Alacant)⁷. L'arquebisbat de València tenia 388 parròquies fins a la Vila Joiosa, Tibi i Xixona, a més del enclavament del ducat de Villahermosa, amb 22 pobles a la Vall del Millars. El bisbat d'Orihuela, amb 44 parròquies, incloïa la vall d' Ayora i Caudete. El bisbat de Segorbe, 42 parròquies i 28 ajudes de parròquia, comprenia el Racó d'Ademuz, els Serrans i gran part del Palància. El bisbat de Tortosa⁸ comprenia 126 pobles estesos pel principat de Catalunya (45), Aragó (4) i pel regne de València (77), dels quals 18 eren rectories de l'orde de Santa Maria de Montesa. Als seminaris de les ciutats episcopals hi havien 30 eclesiàstics, dedicats a l'en-

¹ Anys després, el seminari fou considerat un focus jansenista pel nunci Giustiniani i motiu suficient per desaconsellar la promoció a l'episcopat del qui havia estat el seu rector, Antonio Posada Rubín de Celis. L'informe del nunci deia *vero semejanzo e principal balordo del Giansenismo in Spagna*. TERUEL, Manuel: *Obispos liberales*. Lleida, 1996. Una perspectiva dels seminaris il·lustrats a MARTÍN HERNÁNDEZ, FRANCISCO: *Los seminarios españoles en la época de los primeros Borbones (1700-1808)*, *Anthologica Annua*, 1959, pp. 357-420

² APPOLIS, Émile: *Le Tiers Parti Catholique au XVIII siècle*. Paris, 1960.

³ SABORIT BADENES, Pere: *Morir en el Alto Palancia*. Segorbe, 1991.

⁴ APPOLIS, O. c. MESTRE SANCHIS, Antonio: *Ilustración y Reforma de la Iglesia. Pensamiento político y religioso de Gregorio Mayans y Siscar (1699-1781)*. Valencia, 1968.

⁵ Les divisions eclesiàstiques del territori valencià han estat considerades per diversos investigadors (Sanchis Sivera, Castells, Burns, etc). No obstant això, encara no s'ha enllestit una anàlisi de l'evolució secular del mapa parroquial de les diòcesis valencianes, semblant a la tesi de Francesc Torres referida als termes municipals. Sens dubte, les visites *ad limina* han generat una excel·lent documentació a l'hora d'analitzar l'estructura eclesiàstica territorial. Recentment s'han editat les relacions de les successives visites *ad limina* de l'arxidiòcesi de València i de les diòcesis de Segorbe i Orihuela. CÀRCEL ORTÍ, Mª Milagros: *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*. València, 1989. 3 toms.

⁶ A la seu de València hi havia 7 dignitats, 24 canonges, 10 pavoradies que tenien funció docent a la universitat, a més de les 232 places de beneficiats, que amb el pla de reducció de beneficis de Carles III es reduïren a 116. A Orihuela, 5 dignitats, 17 canonges i 24 capellanies. A Segorbe, 4 dignitats, 10 canonges, 24 beneficiats i 33 capellanies

⁷ La col·legiata de Xàtiva tenia 3 dignitats, 15 canonges i 42 beneficiats i 3 vicaris temporals. A Gandia eren 2 dignitats, 12 canonges i 11 beneficiats, a més 6 preveres amb distintes funcions. A Alacant, 3 dignitats, 11 canonges i 6 beneficis.

⁸ Les relacions del bisbat de Tortosa encara no han estat publicades. Aquesta notícia pertany a l'informe del bisbe Velarde Velarde. Arxiu Secret del Vaticà (A.S.V.): *S. Congr. Concilii, Relaciones ad limina, Dertosen*. A. 1769

senyament. A més, hi cal contar altres institucions com els col·legis del Corpus Christi i de la Presentació a la ciutat de València.

EL VIATGER I ELS ECLESIASTICS

Els itineraris de Cavanilles, durant els anys 1791, 1792 i 1793, foren descrits pel viatger en un dietari, per ara inèdit⁹. El botànic, dia a dia, descriu les seues activitats i sovint esmenta els interlocutors, acompanyants i la casa on feia nit. El viatger cità molts eclesiàstics, anotant velles relacions d'amistat i el tipus de col·laboració rebuda. Cavanilles, a l'hora d'articular les etapes diàries de les excursions, aprofità la xarxa parroquial i, fins i tot, d'ordes religiosos, a partir de relacions personals amb algun frare i amb vells companys de la universitat. Sense afany exhaustiu, vet ací una mostra d'eclesiàstics vinculats als viatges de Cavanilles.

Cavanilles passà en diferents ocasions per les ciutats episcopals d'Orihuela, València i Segorbe. Per Tortosa mai no va passar, tot i que era la seu de les terres del nord. La mitra d'Orihuela estava vacant, per defunció del bisbe Tormo i Julià (1767-1790); a la seu metropolitana de València governava Fabián i Fuero (1773-94); Gómez de Ahedo (1785-1809) ocupava la seu de Segorbe i la mitra de Tortosa era regida pel bisbe fra Salinas i Moreno (1790-1814).

L'orde de predicadors donà hospitalitat al botànic a diferents convents. Sens dubte, la casa de València, dotada d'una bona biblioteca, fou un indret acollidor. Així, fra Josep Romero, que havia descobert moltes pedreres, després d'ensenyar-li les columnes de marbre de l'altar de Sant Vicent, al convent de Sant Domènec de València, l'acompanyà a la pedrera del Cabéç Bord, un dia d'abril de 1792. Els convents de Santa Anna d'Atzeneta d'Albaida i d'Ayódar hostatjaren el naturalista de pas cap a Ontinyent i per l'Espadà. A la casa d'Ayódar era prior Francesc Seguí, *antiguo amigo*.

Els montesians també ajudaren Cavanilles. Sens dubte, ho facilità la vella amistat del botànic amb el montesià Vicent Blasco, rector de la universitat de València. Després de la desfeta pel terratrèmol de la casa mare de Montesa (març del 1748), el Temple de València era l'únic convent montesià. El mestre de l'orde militar tenia el dret de presentació al bisbe, del rector de les parròquies dels antics dominis montesians. Molt sovint, les rectories eren regides per frares de l'orde o per vicaris perpetus¹⁰. Així, Cavanilles fou hoste del rector d'Onda, Francesc Miralles, montesià, que reformà l'església parroquial i del que avui hi ha memòria amb la dedicació d'un carrer a la vila. A Peníscola, també rectoria de Montesa, fou atès pel vicari perpetu Josep Abad. A Canals, el botànic fou rebut per la família Climent a la que pertanyia fra Manuel Climent, capellà del rei.

Cavanilles fou visitant asidu de monestirs i *deserts*. No debades estaven localitzats en indrets apartats i de gran interès botànic i naturalista. Entre d'altres, foren hospitalaris amb el viatger els cistercencs de Benifassà¹¹ i la Valldigna¹², els cartoixans de

⁹ El dietari, les cartes i altres documents del naturalista es conserven a l'arxiu Cavanilles, depositat a l'Archivo del Real Jardín Botánico de Madrid.

¹⁰ El vicari perpetu era un eclesiàstic que asumia totes les obligacions del rector de parròquia, però que no tenia el títol de rector ni les rendes del rectorat percebudes per una persona moral: monestir, capítol o canongia. Aquesta situació es prohibeix al concordat de 1851.

¹¹ Cavanilles estigué a Benifassà, els dies 20, 21 i 22 de juny de 1793, on tingué l'oportunitat de parlar amb l'abat i els membres de la comunitat. Entre aquests, "tuve fortuna de dar con Dom Mauro Sospedra, no menos curioso que instruydo", el qual li explicà moltes singularitats naturalístiques de la Tinença. El dia 22, el botànic copià de l'arxiu un *Plano geografico de la Tenencia de Benifazá*. Encara el dia 23, el pare Sospedra l'acompanyà part del camí cap a Rossell.

¹² El monestir de la Valldigna, al centre del país, fou visitat pel botànic en diferents ocasions, la qual cosa li permeté *observar* la dinàmica del sistema natural i del sistema social.

Portaceli¹³, els carmelites descalços del Desert de les Palmes¹⁴. També s'allotjà al monestir de la Mare de Déu d' Aigües Vives, a Carcaixent, convent de reforma i vida comunitària dels eremites de Sant Agustí, on el rebé el Pare Basili Tomás Rossell¹⁵. Visità els monjos jerònims de Santa Maria de la Murta a Alzira¹⁶ on l'acompanyà fra Andreu Martí, cirurgià.

Cavanilles fou rebut en algunes rectories per amics o per antics condeixebles de la universitat de València. Així, el rector Rico de Vinaròs¹⁷, Jaume Cruaïnes, rector de Xàbia, Carles Vallès¹⁸, rector de Dénia, José Aparicio, natural d'Énguera i rector de Real de Montroi, tingueren moltes atencions amb el company que venia de la cort. Sempre que passava pels voltants de Nules, feia nit a casa del rector Galindo, fill de Vilafamés i antic opositor a la universitat de València. A Museros visità, la primavera de 1792, Josep Muñoz, antic amic, que no veia feia ja trenta dos anys. Faustí Alcedo, canonge de València i natural de Ribesalbes, el rep el setembre del 1792, a sa casa de la vila del Millars. El botànic també era bon amic del canonge d'Orihuela, nat a Vilafamés, Bru Andreu, que el rep a Orihuela i amb qui es troba a Aspe, on ja l'acompanyava Pedro Goyeneche¹⁹. El rector de Villahermosa i el seu nebot Josep Gil, de Zucaina, parents del senyor Bayer, assistiren els passos del naturalista per l'arxiprestat. A la Serra d'En Galceran (visitada el 1791, 1792 i 1793), fou ben atés pels nebots del difunt bisbe Beltran²⁰, inquisidor general. La família del jesuïta Andrés a Planes sempre fou molt despresa i atenta amb Cavanilles en les successives visites a la població²¹.

A Puçol, malgrat les males relacions amb l'arquebisbe, el naturalista visità el jardí botànic de Fabián i Fuero, acompanyat pel caputxí P. Constantino, al qual Cavanilles no li reconegué reputació de botànic; malgrat tot, el frare li cau bé. També passà pel convent caputxí de la Magdalena, situat en una lloma amb poca vegetació.

¹³ TARIN y JUANEDA, FRANCISCO: *La Cartuja de Porta-Coeli*. Valencia, 1897. Per Portaceli, el naturalista passà almenys el 1791 i el 7 de maig de 1793. "Me detuve este día en recorrer los montes y ver de nuevo lo que observé en mi primer viaje" També aprofità per a reconèixer les transformacions agràries al barranc de la Pobleta.

¹⁴ BRIZUELA, Pedro de: *El Desierto de las Palmas*. Valencia, 1915. Cavanilles visità el Desert en 1791 i 1793. En la primera ocasió, era prior Fra Antonio de San Cosme i a la segona fra Pedro de San Agustín.

¹⁵ Fra Basili Tomás Rossell era natural de Castelló de la Plana (1731); a València havia estudiat Arts i Teologia; prevere diocesà primer, es feu agustí i demanà el lloc d'Aigües Vives per a dedicar-se a una vida d'estudi i contemplació; confeccionà el *Plano de los cultivos de Aguas Vivas*. Per aquells anys, els d'Alzira tingueren distints plets amb el monestir. FOGUÉS JUAN, FRANCISCO: *Historia y tradición de la Virgen de Aguas Vivas*, Sueca, 1982.

¹⁶ CAMPÓN GONZALVO, Julia: *Historia del Monasterio de Nuestra Señora de la Murta*. Alzira, 1991. Els jerònims són un orde monàstic espanyol, lligat a la Corona. Durant la il·lustració quan la Corona assumeix nous poders, amb lligams molt estrets amb els bisbes, els monestirs jerònims hi perderen funcions eclesiàstiques i civils. L'orde quedà extingit arran de la desamortització fins als anys quaranta del segle XX.

¹⁷ En 1788, el montesià Josep Rico obtingué la propietat de la rectoria vinarosenca, la qual regí fins el 13 de novembre de 1818. BORRÁS, J.M: *Història de Vinaròs*. Vinaròs, 1928.

¹⁸ Carles Vallès encara ocupava la rectoria de Dénia els primers anys del segle XIX. Participà en diferents iniciatives públiques amb alguns dels experts que també havien atés Cavanilles. Vallès fou autor del *Manifiesto recopilado de varias notas y documentos sobre la antigüedad de la ciudad de Denia. Celebridad de su puerto, su estado actual de abandono y Señorío del Duque de Medinaceli, y su producción marina...* CHABÁS, Roque: *Historia de Denia*, Alacant, 1990 (4ª edició).

¹⁹ Els eclesiàstics il·lustrats prengueren distintes posicions durant i després de la guerra del Francès. Així, Pedro Goyeneche, al capítol d'Orihuela, farà front als lliberals del trienni, segons BARBASTRO, LUIS: *El clero valenciano en el trienio liberal*. Alacant, 1985. Cf. p. 30 i p. 37.

²⁰ D. Felipe Beltran fou bisbe de Salamanca i Inquisidor General en temps de Carles III; era de la Serra, on els nebots foren familiars del Sant Ofici.

²¹ Cavanilles mantingué amb Andrés correspondència entre 1784 i 1803. En aquest mateix volum, el professor Mestre analitza les intenses relacions entre el botànic i el literat. Al passar per Planes, Cavanilles fou acompanyat pel rector Rico, pel prevere Guillem Andrés Morell i pel jerònim Lluís Andrés Morell, futur prior de Sant Miquel dels Reis de València. Dels deu germans Andrés, un era casat a Benissa.

Cavanilles també va anar a veure els *Gilitos*, monestir de franciscans descalços, prop de Benissivà a la vall de la Gallinera, fundat, arran de la repoblació per mallorquins portats pel duc de Gandia, després de l'expulsió dels moriscos. Els frares ajudaven els rectors de la vall²².

Entre els rectors que li oferiren consells o companyia i el relacionaren amb els experts locals, caldrà remarcar el de Crevillent, Pauli Cortés²³. El de Vallanca li facilità casa i contactes per obtenir les dades. José López, el d'Andilla o Tomás del mateix cognom l'acompanyà fins a Osset. El rector de Montserrat, Pasqual Albors, li prestà molta atenció. El viatger fou hoste del rector de Llucena al que li havien fet un robatori a l'abadia. El de Cinctorres li comentà com es tocava la campana quan hi havia tempesta, la qual cosa no li agradà al botànic. En síntesi, Cavanilles agrait deixaria escrit a les *Observaciones*, que "a no ser por la hospitalidad que he debido á los dignos Párrocos, me hubiera visto muchas veces en la dura precision de pasar la noche con mis mulas" (I, 78)

INFORMES I CARTES D'ECLESIASTICS A CAVANILLES

Acabades les expedicions, mossén Cavanilles s'instal·là al seu gabinet de Madrid per tal de redactar les *Observaciones*. Les informacions demogràfiques o agràries referides a determinades viles i ciutats, reunides durant el viatge, eren incompletes, per la qual cosa el naturalista encetà una activa correspondència per a contrastar i completar les notes del dietari. Com era d'esperar, la majoria de corresponsals foren eclesiàstics. Cavanilles envià sovint un qüestionari i les respostes s'atengueren a les demandes del botànic. La tasca era ingent per la qual cosa, el naturalista mobilitzà intermediaris que, reunides les respostes dels diferents rectors i experts d'una rodalia li la trametien a Madrid. Les cartes rebudes de molts rectors l'informaren de l'agricultura local i molt sovint dels problemes que hi havien detectat. L'anàlisi de la dita correspondència mostra una xarxa d'eclesiàstics, que serviren de corresponsals al botànic.

En aquest paper, Francesc Miralles, montesià, rector d'Onda, remeté a Madrid les cartes dels rectors del voltant, és a dir, de Benitandús, Alcudia, Veo, Suera, Tales i Artesa. El rector de Fanzara, mitjançant el pintor de la ceràmica de l'Alcora, Josep Ferrer²⁴, l'informà de la població i dels límits del terme. A més li donà els noms dels fills il·lustres de la família Granell, Pere Teodoro, rector de Sant Vicent de València i després bisbe de Barbastro, a banda d'un rector de Xixona i un mestre de l'ordre de predicadors. Pedro de Goyeneche traslladà a Cavanilles les del capellà de Callosa d'en Sarrià. Manuel Climent²⁵, fra de Montesa, l'informà de Canals i de la Font dels Sants. Julià Trezzi²⁶, rec-

²² SANCHIS SIVERA, José: *Nomenclator Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de València*. Valencia, 1922.

²³ "Mucho debí al señor cura don Paulino Cortés, que me facilitó ver las fuentes, minas, huertas y secanos, con los ramos de industria de junco y esparto de modo que en lo que quedó del día y en el siguiente observé lo necesario para dar una idea de la aplicación, industria, frutos y mérito del término e individuos de Crevillente"

²⁴ DÍAZ MANTECA, Eugenio y PERIS DOMÍNGUEZ, Jaime: *Alcora, Un siglo de arte e industria*. Castelló, 1996. El pintor Ferrer fou nomenat Intendente de la Fàbrica en 1799. També les *Observaciones* esmenten la tasca de Josep Ferrer a Ribesalbes: *pero la principal causa es la fábrica establecida allí por D. Joseph Ferrer, pintor de profesion, dotado de luces para quanto quiere emprender, el qual por sí solo concibió y executó en Ribes-albes una fábrica semejante á la de la Alcora* (1,98).

²⁵ Fill de Canals i antic opositor de la universitat, era "capellán de Su Majestad" i residia a Madrid. Traslladà a Cavanilles diferents informes remesos pel seu nebot Joaquim Climent des de la vila.

²⁶ Ocupava la rectoria de Riba-roja almenys des de finals dels anys seixanta. Segons el dietari de Cavanilles, era "originario de Genova pero nacido en Planes como su padre y abuelo". Julià Trezzi mereix un estudi específic pel protagonisme en la llarga controvèrsia de l'arròs. Fou molts anys rector de Riba-roja i participà activament en els informes contraris al dit conreu. Cavanilles acceptà i valorà la posició mantinguda pel rector davant les pressions dels arrossers. MATEU, Enric: *Arroz y Paludismo*. Valencia, 1987.

tor de Riba-roja, actuà de corresponsal al remetre les dades rebudes des de Benaguasil, Riba-roja, la Pobla de Vallbona, Vilamarxant, Pedralba, Lliria, Benissanó, Bétera, Benimàmet i del mas de Cucaló, propietat dels cartoixans de la Vall de Crist. A més, subministrà a Cavanilles una acurada reflexió sobre els problemes sanitaris, que plantejava el conreu de l'arròs, arran dels naixements i les defuncions, començant pel 1768. El rector de Vilamarxant remeté Cavanilles les dades del padró municipal i el testimoni de l'expert Miquel Sanchis. El bisbe de Segorbe, Gómez de Ahedo, envià el material de tot l'Alt Palància. El rector del seminari conciliar, Tomás Escrig²⁷, donà les distàncies en hores dels pobles de la comarca a Segorbe. El rector Fèlix Adelantado aportà dades de Castelló i Senyera. El metge Fuster²⁸ d'Énguera fou el corresponsal de les rectories de Sumacàrcer, Navarrés, Énguera, Bicornb, Bolbaite i Quesa. Molins²⁹ li remeté les respostes dels rectors de Guadassuar i Torrent. Cristóbal Chiveli³⁰, rector de Vilanova d'Alcolea, li escriu sobre Vilanova, Peníscola, Capicorb, Orpesa, Albalat i aprofità l'avinentesa per a reclamar que li agenciés un benifet en Gràcia i Justícia. En carta posterior li discuteix dades dels regs de l'Alcora, d'on era natural. Mossén Guarch, rector de Catí, li explicà com eren els pobles veïns i els conflictes que hi tenien amb la marina, que no deixava talar els boscos per a conrear les terres, la qual cosa provocava la fam dels seus feligresos. El rector del seminari de Sant Pau de València, Joaquim Mas³¹, coordinà les respostes dels rectors de Benetússer i Russafa i li envià també un mapa de la particular Contribució, revisat pel corregidor Danvila, a més de notificar-li l'empresonament de jutges i canonges pel Capità General Duque de la Torre, arran dels esvalots provocats per la crisi de les ursulines i l'exili de l'arquebisbe Fabián i Fuero. Noguera³² li remeté al botànic dades sobre l'Alt Túria i li envià una mapa de la vall del Palància. J. A. Mayans³³ li tramet els informes de Benissanó, el Perelló, Godelleta i Buñol, a més d'assabentar-lo que el tractament de *mossén* és el propi dels cavallers. Els germans Sala³⁴ forniren dades

²⁷ Nascut a Segorbe cap a 1743, fou condeixeble de Cavanilles a la universitat de València, regentà la càtedra de filosofia des de la mateixa inauguració del seminari conciliar de Segorbe (15 de setembre de 1771) pel bisbe Cano. Poc després esdevindria rector del seminari fins l'òbit al 1796. L'any 1793 atengué Cavanilles de pas per Segorbe. AGUILAR, Francisco de Asís: *Noticias de Segorbe y su obispado*. Segorbe, 1897. Cf. II, 556.

²⁸ "El Señor Don Baltasar Fuster y su hijo Don Josef, vecinos de Enguera, me acompañaron á esta expedición (a la cueva de les Dones, en 1791) y á la del Caroché (en 1793), y me facilitaron medios de recorrer aquellas montañas y desiertos" (II, 23).

²⁹ Fill de València, fou condeixeble de Cavanilles a la universitat de València. En el moment del viatge, era pavorde, canonge de la seu metropolitana i membre de la Societat Econòmica. ALBIÑANA, Salvador: *La Universidad de Valencia y la Ilustración en el Reinado de Carlos III*. Tesi inèdita de doctorat presentada a la universitat de València. València, 1988. Cf. II, p. 262.

³⁰ Cristóbal Chiveli deixà la rectoria de Vilanova el 1795 per a passar a la de Cabanes fins a 1818. En 1799, demanà a la Societat Econòmica d'Amics del País la promoció del conreu dels cacauets. ALEIXANDRE TENA, Francisca. *Catálogo Documental del Archivo de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia. 1776-1876*. Valencia, 1978.

³¹ Era condeixeble de Cavanilles. Nascut a la Llosa de Ranes morí a Xàtiva el 1818. Durant els recorreguts de Cavanilles era pavorde i canonge penitencier. Havia estat vicerrector de la universitat. Pronuncià el sermó d'acció de gràcies per l'entrada dels francesos a València. Després al 1814 fou repressaliat. CÀRCEL ORTI, Vicente. *Historia de la Iglesia en Valencia*. València, 1986. Cf. II, p.511. ALBIÑANA, SALVADOR: *O.c.*

³² Juan Bautista Noguera Mateu, fill de Viver, fou company de promoció de Cavanilles a les universitats de València i Gandia. Quan Cavanilles recorregué el regne, era pavorde i pertanyia a la Societat Econòmica. ALBIÑANA, Salvador. *Tesi citada*. Cf. II, pp. 282-283.

³³ Germà de D. Gregori el qual acompanyà a Madrid, va ésser nomenat canonge de Tortosa al 1773, i poc després, de l'església metropolitana de València; fou també rector de la universitat valentina.

³⁴ El pegolí Joan Sala Bañuls regentava la pavordia prima de lleis. Durant el viatge del naturalista, el pavorde ja s'havia preocupat de facilitar-li l'estada a Pego, en casa del seu germà: *Apenas llegué a la posada (de Pego) y lo supo D. Pedro Pascual Sala me forzo a salir de ella, honrandome con hospedarme en su casa, distinguiendose en todo genero de oficios amistosos. Empezó a llober con mucha fuerza continuando esta noche, todo el dia 12, y hasta las once de la ma-*

de Pego, Oliva i Gandia. El pavorde Sala, catedràtic de dret reial, li remeté també una inscripció de la Nucua, a més d'avisar-li que reduïra el nombre d'habitans de la comarca, perquè els considerava inflats, al seu parer. Fra Pere Biel³⁵, aleshores provincial, envià els informes que havia rebut de fra Ginés Serrano, del convent de mercedaris d'Elx, on li ajudà Nicolau Sempere. Vicent Perelló, rector de Yátova, li descriu per carta el terme i l'informa dels fruits del comtat de Buñol. Fra Antoni Primo, rector de Montesa li donà notícies de Montesa i Vallada. El rector de Riola, Joan Vendrell, l'informà de Riola, Corbera, Polinyà, Fortaleny, Catarroja i Albalat de la Ribera. A Catarroja, les moreres i els cucs de seda portaven una bona collita.

Els rectors l'informaren sobre els fruits i els veïns del pobles; per això disposaven de dos instruments a l'arxiu parroquial, que en donaven constància; per als fruits, els llibres del delme i els del subsidi; per als habitants els *quinque libri*, completats pels de compliment pasqual que descrivien les *ànimes de comunió* per carrers. A més, en donaven la seua opinió, com el rector de Moixent, Josep Alarco que li diu que els de Moixent tenien poca curiositat, pel coneixement de l'agricultura. El prevere Josep Liñana li trameté una relació de la vila de Moixent, amb les seues partides. Vicente Bolbaite, rector de Bicorb, afegia un mapa confeccionat amb l'ajut de l'expert Miguel Sanchis, a més de dades del padró municipal. Pere Calbo³⁶, rector del Grau de València, li descrigué les feines de les embarcacions. El frare dominic, Josep Sánchez, completà la descripció del port amb notícies del Grau, preses a la biblioteca del convent de València. A prop de les Useres, el regent de Costur, Josep Collado i Benet, li comunicà que s'havien trobat diverses monedes àrabs i un marbre romà amb la següent inscripció: "*L. Fabio Calisto an. LXXI et Fabio Lupo, an. XXXVIII Patri et F. Patri Piissimis fecit Fabia Calityche*". També, el vellet rector d'Aras de Alpuente, Dr. Carlos Herrero³⁷, li remeté una nota sobre els mollons municipals i parroquials.

Hem vist una ampla nòmina de rectors i frares que, entre 1794 i 1796 i coordinats per intermediaris de confiança, atengueren les peticions d'informació complementària sol·licitades pel botànic des de Madrid. Les respostes conservades mereixen un estudi més acurat i a l'hora conformen una sugerent instantània econòmica i social en un moment de crisi, realitzada pels ocupants de moltes rectories. En el futur, caldrà contrastar els criteris de selecció emprats per Cavanilles quant, per diferents vies (dietari, cartes i altres informes), disposava de dades discordants referides a la població o les produccions agràries o manufactureres d'una mateixa localitat. Només aquesta investigació podrà valorar la qualitat de les informacions demogràfiques i econòmiques de les *Observaciones*.

ñana del 13... Es de notar la practica introducida en este termino por Don Pedro Pascual llamada arrabasar... Por la tarde (del dia 14) pasè a ver los cerros y heredad del citado Don Pedro: da gusto ver el patriotismo, inteligencia y luces agrarias de este noble ciudadano: el qual aumenta cada día el cultivo, reduciendo á viñedos y garroferales lo que 20 años atrás eran peñas, pinares y maleza: se pierde de vista, la extension de esta heredad inensa. Dietari, 1792,43 r. a 44 r.

³⁵ IBARRA, Pedro: *Historia de Elche*. Alacant, 1895.

³⁶ En 1792 s'iniciaren les obres del port de València dirigides per Manuel Miralles. Cavanilles disposà del projecte proporcionat pel mateix enginyer, interessat en fer-se propaganda a les *Observaciones*. Per altra banda, el rector del Grau respongué una ampla enquesta sobre l'activitat portuària formulada pel naturalista. En 1798, presentà una memòria a la Societat Econòmica demanant l'establiment al Grau de l'ensenyament del nou mètode de filar amb el cànem i el lli. ALEXANDRE. O.c.

³⁷ El Dr. Carlos Herrero encara era rector de Aras, a finals del segle i contestà l'enquesta dels delmes per a la distribució del subsidi sol·licitada per la curia segorbina. "Autos para la distribución de los contribuyentes del subsidio" (1798-99). La base eren els llibres de delmes, els sacramentals o *quinque libri* i els de compliment pasqual, portats per les parròquies. Archivo de la Catedral de Segorbe (ACS) 3.12. A.9.

L'ACCIÓ DE L'ESGLÉSIA OBSERVADA PER CAVANILLES

Els dos toms de les *Observaciones* s'editaren en un moment d'una complexa conjuntura política internacional i espanyola. La crisi també havia arribat a València (dimissió fulminant de l'arquebisbe Fabián i Fuero, arribada d'eclesiàstics exilats des de França, tensions als capitols i universitats...) El mateix Cavanilles, durant la crisi, havia canviat de posició: a l'inici del viatge gaudia dels favors de Floridablanca mentre durant els anys de redacció i edició ja s'havia convertit en un home de Godoy. En aquest context, cal situar certs elogis i determinades crítiques, propostes de reforma i clamorosos silencis sobre l'acció de l'església o dels eclesiàstics a les *Observaciones del Reyno de Valencia*.

Més que una exhaustiva relació de temes eclesiàstics o de protagonistes citats o omesos a les *Observaciones*, tractarem d'espigolar algunes de les qüestions tractades per l'autor que diu parlar *de lo que he visto*, presumint d'objectivitat.

1. Els rectors de parròquies rurals

¿Qui era el rector del s. XVIII?. Els il·lustrats esperaven del rector rural que fora un moralista, preocupat pels bons costums, encarregat de mantenir l'ordre al poble i l'exemplaritat, com ho faria el Teòtim de Voltaire, el Vicari de la Savoia de Rousseau, bon funcionari del benestar, del bon ordre, agradable a Déu i útil als hòmens; calia que es preocupés per estar allunyat de les supersticions, que el temps havia afegit a la religió; hauria de tenir una discreta biblioteca de temes morals i religiosos, que els bisbes manaven a les visites pastorals³⁸.

Al llarg del viatge pel regne de València, Cavanilles havia conegut molts rectors de parròquies rurals. Què en pensava el botànic Cavanilles d'aquests rectors de poble que tant l'ajudaren? Qui era per a ell el bon rector?. El naturalista, format a París i comissionat per la corona, participava de la mentalitat il·lustrada que veia el rector com un sòlid auxiliar de les autoritats, preocupat per la salut moral dels feligresos, atent a les malalties i necessitats dels pobres però prevenint la malfeineria. El bon rector devia contribuir a la felicitat pública i a la prosperitat del poble introduint millores agrícoles i progressos en les manufactures. També havia d'instruir en la doctrina i fer instruir a l'escola i la costura. El rector de la parròquia havia de cuidar la dignitat del culte, millorar la fàbrica del temple i atendre les confraries.

Els rectors contemporanis de Cavanilles solien regir per molts anys les parròquies la qual cosa els situava en mig de les vivències de les comunitats rurals. Les rectories de dret diocesà eren ocupades per oposició, mentre les parròquies de patronat ho eren per presentació dels titulars. En general, els rectors tenien un bon nivell de formació, la qual cosa els convertia en un instrument imprescindible per a les polítiques de reforma del despotisme il·lustrat adreçades a una població que no sabia de lletra. En poques paraules el bon rector de parròquia rural era una peça clau en la aplicació dels programes de reforma del bon govern de la monarquia. En expressió de Cavanilles, "*los que están establecidos en los pueblos, son los únicos que pueden completar los conocimientos útiles á las ciencias y al estado*" (I,4).

Moltes vegades de manera implícita i excepcionalment de forma explícita, l'eclesiàstic Cavanilles recull a les *Observaciones* alguna de les actuacions de tants i tants rectors de

³⁸ DOMINIQUE, Julia: El Sacerdote, en VOVELLE, Michel y otros. *El Hombre de la Ilustración*. Madrid, 1995. Cf. pp.361-394.

poble. Així, la llarga reflexió del botànic sobre les abusives actuacions de la marina a les serres de Catí deriva d'una carta enviada a Madrid pel rector de Catí, mossen Guarch, on li manifestava l'extrema penúria i la fam dels feligresos durant l'any 1792. Mossèn Guarch pensà que només l'influent viatger de la cort podia resoldre la greu situació local i la resposta del botànic a dita petició fou ben expressiva al dedicar mes de dos pàgines al problema (I,24-26). Sense anomenar-lo, Cavanilles havia trobat un bon rector a Catí.

L'autor de les *Observaciones* també especificà la tasca dels rectors adreçada a la construcció o la remodelació neoclàssica de temples parroquials. Quan tractà de Cheste, feu referència a diferents iniciatives del capellà:

El dignísimo Cura Párroco de este pueblo contribuye á la felicidad pública socorriendo á todos los necesitados, y promoviendo la agricultura é industria. Sin esto se han gastado 5000 pesos en adornar la Iglesia nueva con mármoles combinando con gusto los preciosos del reyno, como los del Buixcarró, de Náquera, de Villamarchante, de Callosa de Ensarria y de Cervera (II, 44).

També les *Observaciones* esmenten la tasca innovadora del seu amic Tomás Escrig en fer plantacions d'ametlers al voltant de Segorbe:

Debieran los del valle multiplicar los almendros, vista la felicidad con que crecen y fructifican unos pocos que hay: es regular se animen con el exemplo que les presentan varias cuestras, ántes eriales, y hoy plantadas de almendros por el cuidado del difunto Rector del Seminario Conciliar de Segorbe Don Tomas Escrig (II, 116).

També el rector Monzó³⁹ fou singularitzat pel botànic. Fill d'Albaida, arribà a la rectoria de Carcaixent el 1775. Aficionat a l'agricultura, comprà uns secans immediats a la Bassa del Rei i prop de l'ermita de Santa Bàrbara. Amb l'ajut del notari Maseres i de l'apotecari Bodí, manà fer uns pous i plantaren peus de llimera empeltats de taronger dolç. En pocs anys, la rendibilitat de l'hort era un exemple imitat pels veïns. Naturalment, el naturalista admirà la iniciativa i visità dita explotació en 1792:

El actual Cura de la villa D. Vicente Monzó, dueño y fundador del dicho huerto, ha electrizado con su exemplo á muchos vecinos, y ya se ve gran multitud de huertos de igual naturaleza (I, 207).

Però, sens dubte, Cavanilles personificà l'actuació del bon rector il·lustrat en Julià Trezzi⁴⁰, amb el qual mantingué correspondència. La posició del rector en contra del conreu de l'arròs fou molt valorada a les *Observaciones*:

...D. Julian Trezzi, Cura Párroco de Ribaroja. Conoció muy pronto la verdadera causa de la ruina del pueblo; pero veía por todas partes enemigos que se oponían al único remedio, que era desterrar del valle el cultivo del arroz... A vista de los obstáculos que sabían abultar los defensores del arroz, redobló sus esfuerzos aquel eclesiástico virtuoso y declamó contra esta planta, demostrando con evidencia lo pernicioso de su cultivo. Prevalció entónces la razon y la justicia; triunfó la humanidad, y se prohibieron los arroces (I,154).

A l'hora de caracteritzar la penúria de Torralba a la Serra d'Espadà, el naturalista dictaminà: *pobre aldea, sin Cura, sin Médico, y muchas veces sin agua (II,104)*. La mancança de capellà, i de metge, expressava, al bon entendre del viatger, un llindar del poblament i també de la pobresa rural.

³⁹ FOGUÉS, Francisco: *Historia de Carcaixent*. Carcaixent, 1936. Cf. 191-202.

⁴⁰ Igualment el dietari de camp del botànic mostra l'admiració pel rector de Riba-roja: *Todo estaba perdido en tiempo de arroces porque todo lo olvidaban sus apasionados... De 100 vecinos que habia en tiempo del Sor Patriarca se reduxeron a 53 entre pueblo y huerta con 22 mas que tenían en las Casas de campo. Asi parecia un pueblo antiguo quando la pro-*

2. Els bisbes

El concordat del 1753 havia accentuat la consolidació del regalisme de la monarquia catòlica. A la segona meitat del segle XVIII, els bisbes de les seues valencianes participaven del programa de reformes religioses i socials impulsades pel despotisme il·lustrat. En les visites pastorals⁴¹ fomentaren el culte al Santíssim Sacrament, fent que s'administrara el viàtic amb la major solemnitat possible i es promoguera l'adoració del Sacrament, però traient de la processó del Corpus tot allò que desviara del culte, com els dansaires i, fins i tot, on els va ser possible, la processó cívica i de personatges de l'antic testament. Reformaren també els costums del clergat i volien també endreçar les confraries; foren enemics del luxe i procuraren que les festes eclesiàstiques i de les confraries no foren ocasió d'espectacles com les corregudes de bous; també prohibiren els disciplinants i empalats dels dies de la Setmana Santa, tornant al rigor del culte. Enemics dels jesuïtes, són els que Apolis diria la *tercera via hispànica de jansenisme*, que no admetia el probabilisme en teologia moral. Per altra banda, els bisbes il·lustrats promogueren reformes o ampliacions dels temples, demostrant ser partidaris de l'estil neoclàssic acadèmic. Simultàniament, estimularen la creació d'escoles i costures; donaren suport a obres d'infraestructura (abastaments d'aigües a poblacions, obertura de carrers) i a les innovacions tècniques a l'agricultura i a la indústria; animaren la creació o formaren part de la Societat Econòmica.

Durant els anys de recorreguts del naturalista i de preparació de l'edició de les *Observaciones*, el bisbe Gómez de Ahedo governava la seu de Segorbe, el qual no sols fou mentor sinó també corresponsal del botànic a Segorbe i a l'Alt Palància. Tot i que les *Observaciones* no esmenten aquest bisbe, model d'actuació episcopal il·lustrada, Gómez de Ahedo havia contribuït amplament al benestar públic, finançant el trasllat de l'hospital fora de Segorbe, a un lloc ben airejat. Durant el seu pontificat, s'enllestí l'ampliació i reforma de la catedral amb criteris neoclàssics i abundància de marbres⁴².

Mentre, la seu oriolana estava vacant després de la mort del bisbe Tormo, llevat d'uns mesos regits pel bisbe Despuig⁴³. Cavanilles lloà intervencions del difunt que s'havia integrat en el grup dels il·lustrats valencians de la segona generació. Josep Tormo, nascut a Albaida el 1721 i mort a Orihuela el 1790, fou encarregat de la biblioteca reial, bisbe auxiliar de València i titular d'Orihuela des del juliol de 1767. Durant el seu pontificat, fundà la biblioteca pública al palau episcopal, va ampliar el seminari, fundà el Mont de Pietat per als llauradors i una escola a la ciutat episcopal; manà fer la presa de Beniferri, portà l'aigua potable a Elx; renovà temples parroquials, etc. Algunes de les dites iniciatives foren recollides per les *Observaciones*:

Las dos fuentes de Albayda nacen en la Pedrera, distante un quarto de la villa, desde donde baxan encañadas para el uso del pueblo. El Ilmo. Señor Don Josef Tormo, que fué Obispo de Orihuela, y natural de Albayda, se esmeró en hermosear su patria, y perfeccionar las fuentes. La que está en el barrio nuevo tiene doce caños copiosos, y la llamada de la Villa es poco ménos abundante (II, 132).

Hay en Elche calles y plazas espaciosas, buenos edificios, y templos magníficos. Sus vecinos por lo general bebian ántes el agua salobre, y por eso padecian erupciones cutáneas, y otras enfermedades. Compadecido de ellos su pastor y padre el difunto Señor Obispo de Orihuela Don Josef Tormo, conduxo desde el término de Aspe aguas saludables para todo el pueblo, que salen por

⁴¹ SABORIT BADENES, Pedro: Las visitas pastorales: mentalidades y costumbres, *Memoria Ecclesiae*, XII (en premsa).

⁴² AGUILAR, Francisco de Asis: *Noticias de Segorbe y su obispado*. Segorbe, 1897. Cf. II, pp. 526, 597.

⁴³ SALVÁ, Jaime: *El cardenal Despuig*. Palma de Mallorca, 1964.

varios caños de una fuente. Hízose esta buena obra en 1789, y ya todos tienen aguas cristalinas y puras, reservadas en otro tiempo para los ricos, que las mandaban traer de larga distancia (II, 273).

Los edificios (de Cox) son decentes, y magnifico el templo que mandó hacer el difunto Obispo Don Josef Tormo (II, 290).

Cavanilles només al·ludeix al titular de Tortosa en una ocasió. *Desde 1791 hasta 93, se ha hecho en Castelló la calle nueva del Gobernador, y el palacio del Ilmo. Obispo (I,103).* L'acció pretenia obrir la població cap a l'est. La construcció del neoclàssic palau episcopal, rodat d'un hort, reforçava l'actuació urbanística de cobriment de la séquia major i d'apertura d'una gran via fora de la muralla.

El viatger no podia deixar d'esmentar la tasca bonificadora i colonitzadora al Baix Segura, impulsada per l'antic bisbe de Cartagena, Luis Belluga, el qual esdevindria cardenal al 1719 i moriria a Roma el 1743. Les *Pías Fundaciones*⁴⁴ constituïen una modèlica intervenció per a una ment il·lustrada. En síntesi, el futur cardenal oratorià havia dessecat unes zones pantanoses i havia establert població a les noves fundacions de Nuestra Señora de los Dolores, San Felipe Neri i San Fulgencio.

Per la seua banda, Fabián i Fuero regí la seu metropolitana de València entre 1773 i 1794, després d'haver governat el bisbat mexicà de Puebla de los Angeles (1765-1773). Amic de Floridablanca, fou antijesuïta, il·lustrat i regalista. A València, continuà les línies pastorals de Mayoral. Tenia gran preocupació pels pobres i l'ensenyament, va ampliar l'escola fundada per Mayoral, fundà escoles a Puçol i Godella, és preocupà per la beneficència a la casa de misericòrdia, l'hospital de pobres sacerdots i al col·legi de la ciutat; aclimatà el cacauet a Puçol, participà en les iniciatives de la Societat Econòmica d'Amics del País. Cuidà la dignitat del culte i promogué la construcció de les capelles de la Puríssima i Sant Tomás de Villanueva a la catedral. També tingué preocupacions literàries com ho palesa l'impressió d'Ayala i de la missa gòtica o mossaràbica així com l'edició de Joan Lluís Vives, preparada per Mayans. De vegades, les relacions de Fabián amb la universitat de València foren tormentoses i alguns il·lustrats criticaren l'autoritarisme de l'arquebisbe. La tensió política culminà amb la destitució de Fabián⁴⁵.

Les *Observaciones* no esmentaren al cessat arquebisbe Fabián i Fuero, mentre en parlen de Mayoral (mort el 1769), el seu immediat antecessor:

Tambien contribuye á la felicidad del pueblo (Puçol) el vivir allí largas temporadas los Señores Arzobispos de Valencia. El Señor Mayorál, cuya beneficencia, virtudes y paternal cariño se conservarán siempre en el corazon agradecido de los Valencianos, convirtió en jardín una extensión contigua á su palacio, formando el primer modelo de un huerto botánico que se vió en el reyno, y logró que el chirimoyo y aguacate, plantados al ayre libre, diesen frutos como en América. En estos últimos años se ha enriquecido el jardín con infinitos vegetales... Podría aumentarse la riqueza del jardín á poca costa (I,137-138).

Aquesta citació, contraposant Mayoral i l'innombrat Fabián, amaga l'animadversió de Cavanilles envers Gómez Ortega⁴⁶. No debades, l'hort arquebisbal de Puçol era el

⁴⁴ LEÓN CLOSA, T. Aportación al estudio de la colonización de la Vega Baja del Segura, *Anales de la Universidad de Murcia*. Murcia, 1962-63. En aquest mateix volum hi ha la cita completa de Cavanilles i una reflexió sobre la modalitat d'establiment a les *Pías Fundaciones*, dins l'article de GIL OLCINA, Antonio: Valoraciones, circunloquios y silencios de Antonio Josep Cavanilles sobre el régimen señorial valenciano, *Cuadernos de Geografía*. València, 1997.

⁴⁵ OLMOS CANALDA, Elías: *Los prelados valentinos*. València, 1949. Cf. pp. 245-254. És clara l'oposició de l'arquebisbe al nomenament de J. A. Mayans com a rector de la universitat, i la seua enemistat contra el grup de reformadors dels col·legis majors. ALBIÑANA, Salvador: *Universidad e Ilustración*, València, 1988. Cf. pp. 53-54.

⁴⁶ PUERTO SARMIENTO, Francisco Javier: *La ilusión quebrada. Botánica, sanidad y política científica en la España ilustrada*. Barcelona, 1988. Cf. pp. 211-222.

millor jardí d'aclimatació de plantes americanes i el preferit per l'aleshores director del reial jardí botànic de Madrid. Els elògis a Mayoral i l'omissió de Fabián no eren gratuïts. Entre línies, hi havia molt de controvèrsia botànica i de pugna política on el jardí arquebisbal i Mayoral eren meres excuses per a silenciar la meritòria tasca botànica de l'arquebisbe recentment destituït per Godoy, el nou protector de Cavanilles.

3. Els literats eclesiàstics

Les *Observaciones* inclouen també una breu pinzellada biogràfica sobre alguns destacats eclesiàstics valencians, pertanyents a la primera i segona generació de la Il·lustració⁴⁷. Cavanilles ho inclou quan tracta de les respectives poblacions nats o quan era més palesa la vinculació del biografat a una determinada població. La selecció del botànic exclou autors vius, amb l'excepció del jesuïta Andrés. Vet ací les principals notes biogràfiques:

Es famosa Oropesa por haber nacido en ella el doctísimo Dean de Alicante D. Manuel Martí, cuya casa se conserva aun junto á la Iglesia (I,47).

En el año 1600 estaba casi despoblado (Benicàssim) por las frecuentes piraterías de los Africanos, y en el día no llegan á quarenta sus vecinos: algo podrá aumentarse con las comodidades que le ha proporcionado el Ilustrísimo Señor D. Francisco Perez Bayer, protector y padre de este pueblo. Se veían sus vecinos sin Iglesia, y sin otro Párroco que el de Oropesa, inútil en los casos urgentes por la larga distancia; deseaban tener uno y otro dentro de la poblacion, pero se hallaban sin caudales. Todo lo suplió la gran caridad de aquel ilustre literato. No solamente gastó sumas considerables en la hermosa fábrica de la Iglesia, sino que quiso que el Cura Párroco no fuese gravoso al pueblo en ningun tiempo. Asi pues destinó muchos campos que poseía, para que de sus frutos pudiese vivir el Cura con decencia sin percibir cosa alguna de sus feligreses... Murió en Valencia día 27 de Enero de 1794 (I,51).

La Sierra de Engarcerán, patria del Excelentísimo Señor D. Felipe Bertran... Obispo de Salamanca, Inquisidor General, Prelado Gran Cruz de la Orden de Carlos III. Murió en Madrid día 1 de Diciembre del año 1783, á los 80 de su edad (I,62-63).

Aquí nació (Castelló de la Plana) el Ilmo. Señor D. Joseph Climent, Obispo de Barcelona, y ántes Canonigo de la santa Iglesia Metropolitana de Valencia. Murió día 28 de Noviembre de 1781, á los 75 años de su edad (I, 102).

...Planes, patria del Señor Abate Don Juan Andres... Nació en 15 de Febrero de 1740, y en 1767 pasó á Italia, donde ha ido dando pruebas de su talento, juicio y erudicion. En 1773 descubrió su genio filosófico en las conclusiones que imprimió en Ferrara... Quiera Dios conceder muchos años y fuerzas á este literato de primer orden para el bien de las ciencias, y honor de su patria (II, 154-155).

Aquestes biografies, a més de la dels laïcs G.Mayans i J.Juan, conformen una mostra ben expressiva de la posició de Cavanilles quan culminà la seua participació en la polèmica de la ciència espanyola. Lluny de l'apologia, el naturalista pretenia destacar a les *Observaciones* l'obra literària o la trajectòria eclesiàstica dels millors valencians de la Il·lustració. Els eclesiàstics Martí, Pérez Bayer, Bertran, Climent i Andrés, al parer del botànic, honoraven les respectives pàtries nats per la vàlua de les seues aportacions.

⁴⁷ Les investigacions de Batllori i de Mestre han situat els il·lustrats valencians també en el context espanyol i europeu, la qual cosa ens ha permés conèixer les riques connexions epistolars com els seus programes d'actuació. Les plurals adscripcions de Cavanilles a la segona generació d'il·lustrats valencians han estat tractades per MESTRE, Antonio: Cavanilles, entre la Il·lustración y la Política, *Saitabi*, 1983. Cf. Pp. 157-180.

4. Monestirs i convents

En general, les *Observaciones* quasibé desconeixen la ciutat i la vida urbana. En efecte, Cavanilles observà preferentment el món rural, el treball i les condicions de vida agràries, les manufactures, les innovacions tècniques o les noves roturacions, les limitacions derivades del règim senyorial i la tasca dels bons llauradors il·lustrats de poble. En aquesta línia argumental, el botànic ometé l'actuació dels instituts religiosos establits a les viles i ciutats i només observà determinats monestirs i convents localitzats en ambients rurals de gran interès naturalístic. Segons el viatger, els monestirs⁴⁸ i convents que senyorejaven tinences, abadiats o deserts havien de participar en els programes de reforma rural del despotisme il·lustrat. Les *Observaciones* s'acosten a monestirs i a uns pocs convents per tal de contrastar-hi les actuacions de les diferents comunitats visitades. En altres ocasions, la menció és tan ràpida com ho havia estat el pas del viatger (Vall de Crist, Ara Christi). Naturalment, altres no són mencionats a les *Observaciones*. Cavanilles, a més de la tasca herboritzadora i naturalística, mirava si els monestirs i convents rurals eren model i exemple d'una bona explotació agrària.

El monestir cistercenc de Benifassà senyoretjava *un suelo ingrato, lo peor y lo mas septentrional del reyno*. La població de les set viles de la Tinença *pereceria sin duda si no fuera por su miserable sobriedad, y las limosnas diarias del Monasterio*. *En otras partes podrán juzgarse perjudiciales al Estado semejantes limosnas, por contribuir á la holgazanería: allí son necesarias para que se conserve la poblacion. Viven aquellos infelices, dignos de mejor suerte, en un término sembrado de peñas y cubierto de nieves por cuatro meses: la inclemencia no les permite frutales ni hortalizas: aun los recursos de algun ganado y pocas colmenas suelen faltar por los cruels frios y la escasez de pastos*. No obstant això, podrien realitzar-se millores (noves roturacions, instal·lació de molins paperers), *pero no se conforman los vocales del Monasterio con las ideas que les presentan los inteligentes* (I,1-6). Cavanilles percep oposicions i entrebancs en el consell del monestir a les idees dels membres il·lustrats de la comunitat.

També les *Observaciones* recullen diferents valoracions sobre la Valldigna⁴⁹, *un sitio delicioso*. El naturalista visità la comunitat de bernats en repetides ocasions la qual cosa li degué permetre conèixer l'ambient antisenyorial dels pobles de la vall. *Los derechos que el Monasterio tiene sobre Taberna y demas pueblos del valle le rinden 20.000 pesos*. Cavanilles tampoc referí la demanda de les parròquies de l'abadiat per passar-se al règim diocesà. No obstant, el botànic refereix dues qüestions ben remarcables:

La hospitalidad, atencion y buen modo que usan los Monges con todos los que llegan allí, los hace respetables y dignos de elogios. Si hay algo que notar en su conducta es el exceso de beneficencia, y la costumbre antigua de dar al mediodia y al anochecer la sopa y pan á quantos acuden; porque esta seguridad hace indolentes á muchos de la comarca; y aunque algunos tengan con que subsistir, envian una tropa de niños y niñas, cogiendo ellos lo que debia servir de sustento á los necesitados (I,216).

Hay muchos olivos y algarrobos, cultivados en parte por los vecinos del Valle, y en parte por los dependientes del monasterio... Es lástima que se descuiden estos árboles: los mas están sin

⁴⁸ En temps de Cavanilles, els monestirs cartoixans eren Portaceli, Ara Christi i Vall de Crist; l'orde jerònima era establerta a Sant Miquel dels Reis, Santa Maria de la Murta, Sant Jeroni de Cotalba i la Esperança; els cistercencs de Sant Bernat ocupaven la Valldigna, l'hospici de Montsant, Benifassà i Sant Vicent de la Roqueta.

⁴⁹ A final del segle XVIII, hi hagué diversos conflictes entre el monestir i els llocs on tenia la jurisdicció senyorial; els pobles rebutjaven aital jurisdicció i volien la reial. La llibertat de comerç i les taxes del consum i els diversos pagaments senyorials enfrontaven les viles amb el monestir. MORA CAÑADA, Adela: *Monjes y Campesinos, El señorío de la Valldigna en los siglos XVII y XVIII*. Alcoi, 1986.

inxerto macho, y á todos les sobra la mitad de la leña... Los olivos crecian y vegetaban hasta pocos años hace casi abandonados á su suerte; apénas daba aceyte el olivar de media legua que cultivan los dependientes del Monasterio; pero viniéron labradores de Ibi, que saben gobernar dichos árboles, y por órden del Abad que entónces era, cortáron lo inútil, y enseñáron á los de Valldigna el modo de podarlos. Los del valle, que ignoraban las verdaderas máximas de agricultura, levantáron el grito contra el Abad y sus obreros; llegáron á creer que la multitud de ramos cortados acabaria con la vida de los árboles, pero diéron luego las gracias al ver las cosechas abundantes que se siguiéron (I,217-218).

Les referències a Valldigna i Benifassà permeteren a Cavanilles expressar el pensament il·lustrat en relació a la *sopa boba*, però matitsat per la dura realitat de la Tinença. Als monestirs bernats hi havien iniciatives positives d'abats i membres de les comunitats, però també resistències als consells en relació als treballs útils i a la repressió de la malfaineria.

No lluny de la Valldigna, Cavanilles també observà el monestir jerònim de Santa Maria de la Murta⁵⁰. El botànic no hi adverteix innovacions agronòmiques i percep desídia per les coses útils:

... en el (entorn) de la Murta se advierte descuido en las labores del suelo y en los algarrobos, privados regularmente de inxerto macho, y cargados de leña inútil. Convendria introducir el cultivo de los almendros, y destinar mas brazos á la agricultura. Ahora la desidia de los que viven en las cercanías del monte... (I, 209-210).

Per altra banda, les *Observaciones* parlen de les tres cartoixes (Portaceli, Vall de Crist i Ara Christi). Les consideracions del botànic son desiguals: mentre la primera fou visitada amb detenció pel viatger, la segona i la tercera només foren vistes des de la porta:

El Monasterio (de Portaceli) está en una pequeña eminencia del valle llamado antiguamente Lullen: cércanle por todas partes elevados montes... todo inculto, á excepcion de los campos que cultivan los dependientes de la comunidad. A fuerza de gastos y trabajos... han convertido en huertas perfectamente cultivadas los campos inmediatos al Monasterio, para cuyo riego van acopiando en tres balsas las aguas que nacen en aquellos barrancos. Hay en la Iglesia una preciosa coleccion de mármoles, que el artifice combinó con gusto... Ví al paso el magnífico aquíeducto construido en tiempo de los Reyes Católicos, que costo once mil pesos, y se conserva íntegro, sirviendo para conducir al Monasterio las aguas que nacen en un monte continuo...Ibame acercando al Monasterio, y pasé por el sitio llamado Barranco de la Pobleta, que en otro tiempo fué desierto inculto... Rozóse la maleza, se excaváron en parte las peñas, y en otras se aseguráron los campos con ribazos, y estos con almeces... y á fuerza de gastos y constancia se efectuó la útil transformacion que hoy se admira... Tienen ademas la heredad considerable llamada la Torreta, y en ella uno de los mas hermosos viñedos del reyno, que produce el delicioso vino llamado de la Cartuxa. La leña, el carbon y los pastos rinden anualmente sumas considerables: con estos productos subsiste la Comunidad, exemplo de retiro y de mortificacion; la qual socorre á quantos necesitados acuden y obsequia á los que por otros títulos visitan aquel desierto (II,48-50).

Caminaba hácia Segorbe por entre jardines útiles, plantados de moreras y frutales, y ví al paso la Cartuxa de Val de Christo, rica como todos los Monasterios de su instituto. Cultivan aquellos Monges sus haciendas con tanto esmero, que pueden servir de modelo en agricultura: atravesé sus huertas, y las contiguas de Segorbe hasta entrar en esta ciudad (II,84).

⁵⁰ PERIS ALBENTOSA, Tomàs: Evolució patrimonial i estratègia inversora del monestir de la Murta d'Alzira, *Al-Gezira*, 1987. Cf. pp 231-264. Per altra banda, Cavanilles anotà al dietari que *en uno de los corredores del monasterio se conserva una coleccion de retratos de valencianos ilustres (Luis Vives, Ausias Marc, Jaume Roig, el Venerable Factor, S. Francisco de Borja, etc) que dio D. Luis Vic y han conservado muy mal los Monjes: como han hecho con su biblioteca (Dietari, 1793, f.4).*

Les mencions a Ara Christi foren lacòniques pels interessos arrossers de la cartoixa. El disgust del naturalista és palés porque anteponen los intereses de una cosecha rica y casi cierta en sitios poco útiles á la salud de nuestros hermanos, y al verdadero interes público (I,139). La cartoixa feia, al parer del viatger, una especulació contrària a la salut.

Les *Observaciones* també al·ludeixen a diferents deserts on habitaven mendicants reformats d'estricta observància. Aquets convents, localitzats en indrets de gran interès ambiental, foren hospitalaris amb el viatger, la qual cosa li permeté conformar la pròpia opinió en relació a l'economia rural:

En los montes que separan á Benicásim de la Pobra se halla el Desierto de las Palmas y el Convento de Carmelitas Descalzos. Ocupan estos un término superior á sus fuerzas, y aun á los deseos que manifiestan de cultivarlo... Todo aquel recinto es muy á proposito para este árbol (la garrofera), pero los veinte Frayles que lo poseen lo aprovechan muy poco contra la economia que suele verse en casas religiosas, abandonándolo á una esterilidad perpetua. El Prior, que traté en mi primer viaje, se quejaba de que sus hermanos no querian adoptar las ideas que les sugeria de aumentar el cultivo: sabia que esta resistencia no era efecto de la pobreza religiosa que profesan, sino de la condescendencia que tenían á favor de los legos, cuyo trabajo creceria al paso que el cultivo: como si no pudieran traer cultivadores de los pueblos vecinos. El Prior desearia aumentar las rentas para socorrer á otros Conventos que apénas tienen lo necesario; y los buenos Religiosos, sin advertir que el aumento de frutos redundaba en beneficio del Estado, prefieren el ocio á la felicidad pública (I,52).

El convent agustí d'Aigües Vives constituïa, segons les *Observaciones*, un model d'explotació agrària conventual. Al llarg del segle XVIII, la comunitat havia fet contractes d'arrendament a curt i llarg termini per a dinamitzar el proces de roturació i explotació de la vall. El 1787, el convent establí quinze enfiteutes a la nova fundació de Santa Maria d'Aigües Vives i el 1793 s'hi havien concedit 904 fanecades de terra erma⁵¹:

Al principio del siglo se cultivaban algunos campos, que quedáron destruidos en las guerras de sucesion. El desierto de Aigües vives vino á ser guarida de gente foragida, que con el nombre de Miqueletes hacian robos, mataban, quemaban y talaban, sin perdonar al convento de Agustinos, á quienes quemáron el archivo, robáron quanto tenían, y reduxéron á la mendicidad. Como se disipó aquella tempestad, los Religiosos, ayudados de algunos bienhechores, empezáron á cultivar los campos, plantáron olivos, viñas y moreras, continuando siempre en mejorar el valle; de modo que los que cincuenta años hace apénas tenían para subsistir, no pasando entónces de quatro individuos, cogen en el dia 70 cahices de trigo, 3000 cántaros de vino, 300 arrobas de aceyte, 3500 de algarrobas, y 350 libras de seda. Ya se ha empezado una poblacion en las cercanías del convento, donde viven 15 vecinos. Estos y los dependientes del convento rompen eriales, y los convierten en viñedos, olivares y campos de algarrobos. Si así continúan, muy presto se verán cultivadas las llanuras, las cuestas y los montes... Han hecho los Padres un estanque, donde recogen las aguas para regar los campos en verano, quando disminuye la fuente. Debiera ser mayor aquel depósito, pero no tiene el convento fondos para emprender una obra tan costosa como útil (I,218).

Finalment, les *Observaciones* esmenten també altres convents rurals, que havien estat indrets de descans del viatger. Son curtes referències on Cavanilles apunta sovint una impressió sobre l'estat de la agricultura, un objectiu prioritari de l'autor. El botànic especialment indica si el convent es un model d'explotació il·lustrada per a la població de la rodalia. A tall d'exemple, la casa dominicana de Santa Anna d'Atzeneta d'Albaida aprofita las aguas para fecundar 40 hanegadas de huerta, cultivada con tanto esmero, que puede ser-

⁵¹ FRANCH BENAVENT, Ricardo: El régimen señorial del convento de Aguas Vivas durante el siglo XVIII, *Estudis*. València, 1979-80. Cf. pp. 223-271.

vir de modelo á muchas del reyno. El Frayle encargado de aprovechar y mejorar la hacienda del convento desempeña su obligacion de modo, que da gusto registrar aquel corto recinto(II,131).

En síntesi, les *Observaciones* recullen diverses impressions de Cavanilles sobre els monestirs i alguns convents rurals. A les comunitats hi havia llums i ombres, abats i priors implicats i despreocupats pel reformisme il·lustrat, religiosos instruits i també de resistents. Eren comunitats sumergides en un temps de canvi. Cavanilles percep indolència a la Murta, exemplaritat rural a Aigües Vives, benestar a les cartoixes, esplendor a la Valldigna, sobrietat a Benifassà, etc. El despotisme il·lustrat recolzava els treballs útils, les noves plantacions i les innovacions agràries als convents i monestirs. El botànic criticà les resistències dels consells comunitaris i lloà les accions adreçades a modificar els costums dels llauradors de les rodalies. Una gestió il·lustrada de les explotacions conventuals i dels monestirs, lluny de quebrar la pobresa religiosa que professaven, permetria atendre necessitats d'altres i *el aumento de frutos que redunde en beneficio del Estado*.

5. Pobresa rural

Després dels llargs recorreguts valencians, una de les conclusions de l'eclesiàstic Cavanilles és ben expressiva: *A pesar de la abundancia, variedad y riqueza de las cosechas del reyno, la mayor parte de sus vecinos viven en necesidad ó pobreza*. Aquesta constant del món rural valencià, a les darreries del segle XVIII, *parecerá increíble á quien no considere que son innumerables los que disfrutan del reyno. Ademas del prodigioso número de sus habitantes, hay otro muy grande de Señores que extraen quantiosas sumas correspondientes á sus rentas* (I,x). Al parer del viatger, la ruralia valenciana seria feliç si les rendes senyoriales retornaren, al menys en part, als pobles o si els senyors visqueren a les viles.

Aquest diagnòstic del pròleg de les *Observaciones* esdevé recurrent. L'absentisme senyorial és citat sovint. Només anotarem tres cites referides a Almoradí, Torrent i Villahermosa:

Todos pudieran ser felices, como igualmente las de otros pueblos, si hombres y mugeres se aplicaran mas al trabajo, y las fortunas estuvieran repartidas con ménos desigualdad. Es muy grande la porcion de frutos, que reciben los eclesiásticos y comunidades religiosas, y tan considerable la que se reparten los Señores y ricos propietarios, que apénas tienen con que subsistir aquellos hombres, á cuyos sudores y fatigas se deben las cosechas. Reciben á la verdad quantiosas limosnas sin mejorar su suerte, lo que conseguirian si dirigidas al fomento de fábricas hallasen ganancias y ocupación perenne (II, 292).

Si los frutos que el labrador recoge en recompensa de sus trabajos quedasen á favor de los pueblos, reynaria en casi todos ellos la abundancia y la felicidad. Por desgracia se reparten las cosas de tal modo, que el cultivador carga con el trabajo, y otros perciben la mayor parte de los frutos. Pocos le quedan á un arrendatario despues de pagar los derechos á la Iglesia, al Estado y á los Señores territoriales, y despues de satisfacer los arriendos, que se aumentan continuamente, y aun aquellos se disminuyen por la nube de pediguéños importunos que acuden de los conventos á las eras, lagares y molinos de aceyte, contra las repetidas órdenes del Gobierno (I,160).

La obra (hidràulica de canalització), aunque superior á las fuerzas de los contribuyentes, es capaz de mejoras, y digna de que el Señor territorial y los diezmeros la observen y perfeccionen. Si estos conocieran su propio interes, aun quando quisieran desentenderse del bien general y del de los vasallos, deberian animarlos con ruegos y premios, porque todos van á ganar en una obra que aumentaria la masa de frutos y la riqueza nacional...solamente necesitan auxilios que pueden facilitar los Excelentísimos Señores Duque de Villahermosa, y Arzobispo de Valencia (I, 89).

Cavanilles aplicà els mateixos pensaments a molts d'altres indrets a l'hora d'explicar-se la pobresa rural. A l'enrevés, l'acció instruïda de bons llauradors i de bons rectors era la via per a pal·liar o millorar les condicions de vida a les viles. Segons el pensament reformista de Cavanilles, calia afegir-hi l'acció il·lustrada dels senyors i dels eclesiàstics.

Cavanilles també adverteix sobrietats i limitacions de recursos en algunes rectories rurals, la qual cosa recurtava o impedia una adequada atenció als pobres locals. Aquestes mancances de recursos de diversos rectors de parròquies preocupà el viatger perquè els impedia complir l'important paper previst pel despotisme il·lustrat: els delmes parroquials havien de servir a la dignitat del culte i del temple, havien de cobrir les necessitats dels rectors i vicaris, havien d'atendre, sense fomentar la malfeineria, els pobres de les parròquies i havien de servir per a il·lustrar els parroquians en coses útils. Les *Observaciones* foren crítiques quan costums seculars havien distorsionat els objectius dels delmes:

He visto por estas tierras una injusticia autorizada por la costumbre, y es que cobran las primicias los que no alimentan espiritualmente los pueblos que las pagan. Un Cabildo Eclesiástico, por exemplo, recibe el sudor de los pobres, y se descarga de toda obligacion nombrando un Cura ó un Vicario, cuya dotación es insuficiente, como se ve en Vilafamés, en Cinc-torres y otras partes. He hallado hombres respetables encargados del pasto espiritual de 900, 1.000 y mas almas sin tener bastante para mantenerse con decencia. Llevarian estos con paciencia la escasez; pero padecen infinito al ver la miseria que no pueden remediar por falta de medios. Mientras los individuos del Cabildo descansan y duermen, corre el pobre Cura á dos ó tres horas de distancia á administrar los Sacramentos en una noche de invierno. Gastan aquellos las rentas, esto es, el patrimonio de los pobres, en lo que les parece; y no puede este mantener los pobres de solemidad. Si el Cura ó Vicario representa la enorme diferencia que hay entre su trabajo y recompensa; si hace presente la falta de ornamentos en la Iglesia y la de alimentos en sus feligreses; ó no se le responde, ó se le dice alguna vez que nadie le fuerza á conservar el Curato. Otro semblante tendrian las cosas si los Canónigos sirviesen por sí los Curatos de los pueblos, cuyas primicias perciben; ó si se tuviese toda la consideracion debida al respetable ministerio de los Párrocos (I, 26-27).

En resum, les *Observaciones* constataren pobresa a diferents indrets. Segons l'argument de Cavanilles, comissionat de la corona, les rendes senyorial i els delmes eclesiàstics no podien desentendre's de la societat rural ni de l'interés públic. Al parer del viatger, calia advertir-ho perquè tots guanyarien pal·liant la pobresa rural. El bon govern del despotisme il·lustrat ho precisava per tal d'aumentar *la masa de frutos, la riqueza nacional, la abundancia y la felicidad*.

6. Ignorància i superstició

Els reformistes il·lustrats confiaven en les *llums*. Segons el seu criteri, els individus *instruïts* de les comunitats rurals havien de ser models i exemple entre una majoria no instruïda. L'ensenyament era, per tant, una via cap al progrés col·lectiu. La ignorància era un fre a la felicitat de la humanitat. Instruir i ensenyar coses útils eren expressions de il·lustració. Ja hem vist diverses iniciatives de bisbes encaminades a dotar escoles i costures, biblioteques públiques, etc. Molts eclesiàstics foren membres actius de la Societat Econòmica. Rectors de parròquies enviaren joves a València per a capacitar-se en un ofici amb l'objectiu d'ensenyar-lo després als pobles. El mateix viatger, si hi havia ocasió, eixia als camps per fer demostracions pràctiques d'esporgar garroferes i oliveres. En poques paraules, bisbes i rectors s'implicaren en el programa il·lustrat d'instrucció rural.

Simultàniament, calia instruir en la doctrina cristiana, una responsabilitat del rector de la parròquia²⁷. Els reformistes il·lustrats també pretenien combatre les supersticions. Així, l'eclesiàstic Cavanilles, format en física i química a París, tractà de combatre supersticions ancestrals:

...apénas se obscurece el cielo y truena, acuden á la Iglesia á implorar el auxilio del Omnipotente, haciéndose acompañar con el repique de campanas... No hay fuerza humana para persuadirles que el ruido de las campanas, léjos de ser útil en lo físico, contribuye á conducir la nube por la commocion que excita la atmósfera, ni creen que los campaneros, varias veces víctimas del rayo, hayan sufrido el golpe por tocar las campanas. Si el Cura instruido se atreviese á prohibir el repique y vuelo de las campanas, se veria expuesto á las furias de la ignorancia y supersticion. Se trata de subsistir, y el pueblo jamas oye, ni ménos obedece quando le falta el pan, ó teme perder los alimentos (per les pedregades)(I,23).

Dicen que en tiempos tempestuosos salen penachos de fuego de las partes agudas de la cruz (a Ademuz), y que se dexa oír un zumbido particular, lo que atribuyen á virtud milagrosa de ella: creen que ahuyenta las tempestades, y que no puede caer rayo alguno en aquel sitio... Una ligera tintura de física, y tal qual instruccion en el artículo de electricidad aclararia hechos, y disiparia preocupaciones, hijas de la ignorancia (II, 77-78).

... la ignorancia y credulidad llamó de la Encantada por la piedra circular de unos cinco pies de diámetro, que en forma de ventana cerrada se ve en la garganta del barranco... En esta fingió el vulgo la boca de cierta mina, donde los Moros escondieron sus tesoros, y dexáron encantada una doncella que cada 100 años sale para volver á entrar en el mismo día. Fábulas indignas de hombres juiciosos, perpetuadas solamente por la supersticion é ignorancia. Quanto ofrece aquel barranco es natural (II, 153-154).

7. Campanars i temples

Les *Observaciones* no son un llibre pintoresc, ni tampoc tracten de les característiques arquitectòniques de les esglésies. Altres viatgers foren més atents al patrimoni artístic. Per contra, l'autor usà torres campanars i temples per a visualitzar les planes de l'entorn i per a coneixer les canteres d'on venien els marbres de presbiteris i capelles.

Les torres-campanars, elements simbòlics de les nostres viles i ciutats, eren un esplèndid observatori d'on mirar, admirar, dibuixar, localitzar les poblacions de l'entorn i descriure els cercles de conreus a les planes litorals valencianes. El dietari recull moltes descripcions realitzades des de campanars i ermites. Fins i tot, les *Observaciones* ho indiquen a Elx, Sant Vicent del Raspeig (II, 254), Gandia (II,142), València, etc. En altres ocasions el text fa referència a nombroses ermites, rectories, alguns convents (I,160) i fins i tot un beateri (II,53). Vet aci dos exemples:

Mirando este recinto desde la torre ó campanario de la Iglesia de Santa Maria (d'Elx) ofrece una vista agradable. Vese á los pies aquel caserío y multitud de calles donde moran 20.000 almas, y luego sucesivamente las faxas circulares de la huerta, seguidas de sembrados sin riego quanto alcanza la vista (II,270).

Es admirable la (vista) que ofrece la torre de la Catedral (de València) edificada en el siglo 14, cuya altura es de 225 palmos valencianos. Puesto el observador cerca de la campana de 215 quintales, ve la playa del mar... Regístranse desde aquella altura las habitaciones de 100.000 almas, la multitud de torres y cúpulas de las Iglesias, las murallas de la ciudad, el curso del Turia y el de

²⁷ GARCIA SALVADOR, Eduard: La parròquia de Vilafranca en temps del Doctor Tena, *Tenal*, Vilafranca, 1996. Cf. pp. 107 i 127.

algunos canales. Síguese á estos objetos la huerta, por todas partes verde, sembrada de árboles, casas de campo y lugares. Al norte y poniente es mayor el número de poblaciones por ser todo huertas sin arrozces, y en la parte meridional á mas de una legua empiezan los arrozces y luego el gran lago, ó Albufera (I, 136).

A la Vall d'Uixó, fa poc que ha estat construït el nou campanar de la parròquia de baix, però també els marbres decoren la de dalt, tot utilitzat pedreres de la mateixa Vall. (I, 115). A Torís, per més que el canonge Demetri Lores ha fet moltes despeses no ha reeixit, *acinando mármoles sin lucimiento ni gusto. En los del prebisterio, que son del Buixcarró, reyna una monotonía insulsa, y en los demas parece que el artifice se propuso enlutar las paredes (II, 37).*

Una altra cosa és la d'Andilla, el lloc no li agrada, però molt l'església, ornada amb el marbre negre d'Alcublas, l'alabastre del terme d'Andilla i els marbres de Vilamarxant i Lliria, a més dels llenços de Ribalta que posseeix (II, 81). També l'església de Sot de Ferrer a l'Alt Palància edificada els últims anys, sobresurt al llarg del camí de Segorbe a València (II, 86). De la Vall de Guadalest al mar trobem el Pla de la Molinera on hi ha gran quantitat de marbres que han estat emprats a les esglésies de Xàtiva i València (II, 236). El neoclassicisme dels temples esmentats i la seua decoració amb els marbres del país, ben combinats, és el model que complau al botànic.

CONCLUSIÓ

Hem vist al llarg de l'article alguns trets de l'església valentina, *observats* pel prevere botànic. Caldria remarcar la seua visió de l'església il·lustrada, on els rectors i també els monjos havien d'assumir treball d'homens dels nous temps, com única manera d'arribar al poble. En aquesta tasca, els rectors de parroquia, arrelats al voltant del seus campanars, havien de donar bon joc, perquè eren coneguts, estimats i pot ser temuts pels feligresos. El viatger Cavanilles segueix la xarxa parroquial, i utilitza les fonts eclesiàstiques que, a l'antic règim, tenien una preponderància molt forta arreu del país. L'estructura econòmica de l'església estava fonamentada en les aportacions que hi feien els fidels al pagar els delmes o en les finques que la mateixa església tenia a cens. Tot això li donava un control de la producció agrícola del país, que aleshores no tenia cap altra societat, ni tan sols l'Estat. Estem a la fi del segle XVIII, en vespres de les distintes desamortitzacions eclesiàstiques, que trencaren la base econòmica de l'església. Per altra banda, veiem els diferents estaments de l'església valenciana (bisbes, capítols, intel·lectuals, monjos, frares i rectors), moltes persones que col·laboraren de bon grat a la recerca de Cavanilles, fent costat a les seues idees expansives i de reforma dels conreus.

Les *Observaciones* se situen en la mateixa línia de propostes de reforma de Jovellanos: felicitat eterna dels feligresos i treball per a la prosperitat humana i civil a fi de acompanyar el país a les ciències útils són per a ambdós il·lustrats part essencial de la funció parroquial. El mateix any d'edició del segon tom de les *Observaciones* (1797) apareixia el *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los Párrocos* per iniciativa de Godoy⁵³.

La contribució eclesiàstica a la recerca de Cavanilles fou enorme. El prevere botànic continuava exercint dins allò que Mestre anomena la segona generació d'il·lustrats valencians. Aquesta condició li donà el suport dels amics i parents dels seus companys (Pérez Bayer, Beltran, Blasco, Andrès, Mayans, Muñoz). També els vells companys d'estudis i

⁵³ DIEZ RODRÍGUEZ, Fernando: *Prensa agraria en la España de la Ilustración: El semanario de agricultura y artes dirigido a los párrocos (1797-1808)*. Madrid, 1980.

pavordes de la universitat de València l'acolliren durant el viatge i posteriorment li subministraren altres informacions per al bon èxit de l'obra.

Cavanilles viatjà i escrigué en un moment de crisi, com hem senyalat. Les limitacions del Despotisme il·lustrat havien fet fallida davant de les repercussions espanyoles de la Revolució Francesa. L'esclètxa que s'obrirà, tant a l'església com a la resta d'institucions del país i que pertanyen ja al segle XIX, farà que molts amics i companys de l'autor es posicionen en un dels dos camps en conflicte. Caldria preguntar-se si l'autor n'era conscient. Com també, a quin tipus d'església i prevere feia costat.

Una última qüestió la planteja la persona del mateix Cavanilles, que havia transitat pel tomisme, el jansenisme i l'enciclopedisme. Quin tipus de prevere era el botànic? Era prop del Teòtim de Voltaire o dels preveres que volien els bisbes Climent o Beltran? Per les seues reflexions i amistats ens inclinàrem per la segona proposta. Crític amb l'església local, però sense refusar la inquisició.

Seminari conciliar de San Fulgencio (Murcia). Façana de l'edifici de principi del segle XVIII, immediat a la Catedral i contigu al Palau episcopal, on ensenyà A. J. Cavanilles en una de les tres càtedres de Filosofia els anys 1774-76 (Cortesía de F. López Bermúdez).